

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ТА ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАОХОЧУВАЛЬНИХ НОРМ У ПРАВ

HISTORICAL DEVELOPMENT AND THEORETICAL-LEGAL CHARACTERISTICS OF INCENTIVE NORMS IN LAW

Лаворик О.А., здобувач кафедри права та публічного управління

ЗВО «Університет Короля Данила»

ORCID ID: 0009-0005-6356-465X

Мета статті полягає у комплексному дослідженні еволюції та основних характеристик заохочувальних норм у праві, з урахуванням їх історичних витоків, теоретико-правової природи, функцій та місця у системі правового регулювання, а також у виявленні можливостей удосконалення національного законодавства на основі порівняльно-правового аналізу та кращих зарубіжних практик. На нашу думку, досягнення цієї мети сприятиме глибшому розумінню ролі заохочувальних норм у формуванні правової культури, розвитку правової держави та зміцненні громадянського суспільства. У ході дослідження з'ясовано, що заохочувальні норми пройшли тривалий історичний шлях розвитку від привілеїв у давньоримському та середньовічному праві до універсальних інструментів мотивації правомірної поведінки у сучасних демократичних державах. Встановлено, що їхня сутність полягає у поєднанні регулятивного та мотиваційного елементів, що забезпечує добровільне та усвідомлене дотримання правових приписів. Визначено основні функції таких норм як регулятивна, мотиваційна, превентивна та виховна, а також окреслено їх відмінність від імперативних, диспозитивних та рекомендаційних приписів. Проведений порівняльний правовий аналіз продемонстрував, що у правових системах країн ЄС заохочувальні норми широко застосовуються у соціальній, податковій, екологічній та трудовій сферах, а в міжнародному праві виконують роль стимулювання держав учасниць до виконання взятих зобов'язань. Виявлено, що ефективність цих норм безпосередньо залежить від прозорості процедур їх застосування, рівня правової культури та довіри до державних інституцій. На основі аналізу національного законодавства виявлено фрагментарність закріплення заохочувальних норм та відсутність єдиного підходу до їх кодифікації. Обґрунтовано доцільність розробки системного законодавчого підходу, який поєднував би матеріальні та нематеріальні форми стимулювання, гарантував недискримінаційність доступу до заохочень та враховував кращі зарубіжні практики. На нашу думку, реалізація таких пропозицій сприятиме підвищенню ефективності правозастосування, зміцненню правової держави та розвитку громадянського суспільства. У статті вперше здійснено цілісне дослідження заохочувальних норм у праві в єдності їх історичного розвитку, теоретико-правового аналізу та порівняльно-правового аспекту. Сформульовано авторське визначення заохочувальних норм як правових приписів, що поєднують регулятивний та мотиваційний елементи і спрямовані на стимулювання правомірної поведінки шляхом надання матеріальних або нематеріальних благ. Виокремлено ключові етапи еволюції таких норм від давньоримського права до сучасних демократичних систем та міжнародного правопорядку. На основі аналізу зарубіжної практики обґрунтовано доцільність впровадження в Україні комплексної системи стимулюючих механізмів, що включає чіткі критерії надання заохочень, поєднання матеріальних і нематеріальних форм стимулювання, а також уніфікацію та систематизацію відповідних положень законодавства. Запропоновано концептуальний підхід до інтеграції заохочувальних норм у національне право з урахуванням європейських стандартів, що, на нашу думку, має сприяти підвищенню ефективності правового регулювання та зміцненню правової культури.

Ключові слова: заохочувальні норми, правове регулювання, еволюція права, правова культура, мотиваційний механізм, правомірна поведінка, функції права, порівняльний правовий аналіз, правова держава, громадянське суспільство, правозастосування.

The purpose of the article is to conduct a comprehensive study of the evolution and main characteristics of incentive norms in law, taking into account their historical origins, theoretical and legal nature, functions, and place in the system of legal regulation, as well as to identify possibilities for improving national legislation based on comparative legal analysis and best foreign practices. In our opinion, achieving this goal will contribute to a deeper understanding of the role of incentive norms in shaping legal culture, developing the rule of law, and strengthening civil society. The methodological basis of the study is an integrated theoretical and legal approach, which made it possible to comprehensively analyze the evolution and main characteristics of incentive norms in law. A set of general scientific methods was applied in the course of the work, in particular analysis, synthesis, generalization, and abstraction, which made it possible to reveal the essence, functions, and place of incentive norms in the system of legal regulation. Among the special legal methods, normative legal analysis was used to study legislative provisions that establish incentives and benefits, as well as the institutional method to characterize the mechanisms of interaction between law enforcement actors in the process of implementing such norms. Comparative legal analysis was applied to compare national and foreign experience in implementing incentive legal provisions, and the prognostic approach made it possible to outline prospects for their development in the context of democratization and European integration. Interdisciplinary analysis ensured the combination of legal, sociological, and managerial aspects of the studied issue. The study revealed that incentive norms have undergone a long historical path of development from privileges in Roman and medieval law to universal instruments for motivating lawful behavior in modern democratic states. It was established that their essence lies in the combination of regulatory and motivational elements, which ensures voluntary and conscious compliance with legal prescriptions. The main functions of such norms were defined as regulatory, motivational, preventive, and educational, and their differences from imperative, dispositive, and recommendatory provisions were outlined. The conducted comparative legal analysis demonstrated that in the legal systems of EU countries, incentive norms are widely used in the social, tax, environmental, and labor spheres, while in international law they play the role of stimulating the member states to fulfill their obligations. It was found that the effectiveness of these norms directly depends on the transparency of the procedures for their application, the level of legal culture, and trust in state institutions. The analysis of national legislation revealed the fragmented nature of the consolidation of incentive norms and the lack of a unified approach to their codification. The expediency of developing a systematic legislative approach that would combine material and non-material forms of incentives, guarantee non-discriminatory access to incentives, and take into account the best foreign practices was substantiated. In our opinion, the implementation of such proposals will help improve the efficiency of law enforcement, strengthen the rule of law, and develop civil society. For the first time, the article presents a comprehensive study of incentive norms in law in the unity of their historical development, theoretical and legal analysis, and comparative legal aspect. An author's definition of incentive norms is formulated as legal provisions combining regulatory and motivational elements aimed at encouraging lawful behavior through the granting of material or non-material benefits. The key stages of the evolution of such norms are identified, from Roman law to modern democratic systems and the international legal order. Based on the analysis of foreign practice, the expediency of introducing in Ukraine a comprehensive system of incentive mechanisms, including clear criteria for granting incentives, combining material and non-material forms of motivation, as well as unification and systematization of the relevant legislative provisions, is substantiated. A conceptual approach to integrating incentive norms into national law, taking into account European standards, is proposed, which, in our opinion, will contribute to improving the efficiency of legal regulation and strengthening legal culture.

Key words: incentive norms, legal regulation, evolution of law, legal culture, motivational mechanism, lawful behavior, functions of law, comparative legal analysis, rule of law, civil society, law enforcement.

Актуальність теми. Сучасний розвиток правової держави та громадянського суспільства вимагає не лише вдосконалення механізмів правового регулювання, але й пошуку ефективних засобів стимулювання правомірної поведінки. Заохочувальні норми, будучи важливим елементом правової системи, забезпечують формування позитивної мотивації у суб'єктів права та сприяють зміцненню соціальної дисципліни. Проте в українському законодавстві ці норми закріплені фрагментарно, їх зміст і правова природа часто не мають чіткого визначення, а механізми реалізації залишаються недостатньо уніфікованими.

Водночас зарубіжний досвід, зокрема країн ЄС, демонструє ефективність системного застосування заохочувальних норм у різних сферах від трудових відносин і соціальної політики до екологічного регулювання та податкового стимулювання. Це підкреслює необхідність поглибленого теоретико-правового аналізу та вироблення рекомендацій щодо вдосконалення національної моделі правового стимулювання. На нашу думку, розв'язання цієї проблеми сприятиме гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами, підвищенню довіри до правових інститутів і формуванню високого рівня правової культури.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблематика заохочувальних норм у праві досліджується у працях вітчизняних і зарубіжних авторів у межах загальної теорії та філософії права, а також окремих галузевих дисциплін. У науковій літературі їх розглядають як особливий вид правових приписів, що поєднують регулятивний та мотиваційний вплив, спрямований на стимулювання правомірної поведінки шляхом надання матеріальних або нематеріальних благ. Значна увага приділяється визначенню функцій таких норм, їх класифікації, структурних елементів та місця у системі правового регулювання, а також впливу на формування правової культури.

Зарубіжні дослідження акцентують на ролі заохочувальних механізмів у досягненні публічного інтересу, зміцненні правопорядку та підвищенні ефективності правового регулювання. Підкреслюється важливість поєднання правових, економічних і соціально-психологічних засобів впливу на поведінку суб'єктів, а також значення довіри до інституцій для дієвості таких норм. Водночас у більшості наукових робіт недостатньо комплексно розкривається їх історична еволюція в єдності з теоретико-правовим і порівняльно-правовим аналізом, що зумовлює потребу у більш глибокому дослідженні з урахуванням сучасних викликів та міжнародних стандартів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У науковій літературі заохочувальні норми визначаються як особливий різновид правових приписів, спрямованих на стимулювання суб'єктів до правомірної, соціально корисної поведінки шляхом надання пільг, винагород чи інших позитивних наслідків. На нашу думку, їхня сутність полягає у поєднанні регулятивного та мотиваційного компонентів, що орієнтують на добровільне, усвідомлене дотримання норм.

У класифікації правових приписів за способом впливу заохочувальні норми посідають окреме місце поряд із заборонними, зобов'язувальними та уповноважувальними. Вони можуть бути загальними (для широкого кола суб'єктів) і спеціальними (у певних галузях права, наприклад трудовому чи податковому). Основними функціями таких норм є регулятивна, мотиваційна, превентивна та виховна. На нашу думку, особливої ваги набуває виховна функція, оскільки вона сприяє формуванню у громадян внутрішньої готовності діяти правомірно не лише через страх санкцій. Як зазначає О. Копиленко, заохочення в праві є не лише засобом регулятивного впливу, а й інструментом формування бажаних моделей поведінки [2, с. 263-275].

Відмінність заохочувальних норм від імперативних, диспозитивних та рекомендаційних полягає у способі

впливу: вони поєднують чітко визначені умови отримання заохочення з добровільністю у виборі поведінки. На нашу думку, ця подвійна природа забезпечує високий адаптаційний потенціал у сучасному правотворенні, зокрема в умовах реформування законодавства та посилення ролі стимулюючих механізмів у правозастосуванні.

Перші прояви заохочувальних приписів можна виявити вже у давньоримському праві, де система привілеїв, нагород і пільг використовувалася як засіб підтримки суспільно корисної поведінки. Зокрема, як зазначають дослідники римської правової традиції, держава застосовувала стимулюючі механізми для заохочення військової служби, розширення громадянських прав або сприяння економічній активності [8, с. 103-118]. На нашу думку, саме у цьому періоді закладено фундамент ідеї, що позитивне підкріплення поведінки може бути не менш ефективним, ніж санкції за її порушення.

У середньовічних правових системах заохочення часто набували форми станових привілеїв, які закріплювалися у феодальних хартіях та звичаях. Вони забезпечували лояльність підданих та зміцнювали соціальну ієрархію, водночас формуючи особливу правову культуру, де доступ до пільг і переваг був суворо обмежений [12, с. 52-66]. З настанням Нового часу ідея заохочення трансформувалася: у модерних державах, під впливом гуманістичних ідей та розвитком кодифікованого законодавства, воно почало сприйматися як універсальний інструмент мотивації для всіх громадян, а не лише для окремих станів [11, с. 46]. На нашу думку, цей етап став поворотним, адже відбулося переосмислення заохочення як правового явища у контексті рівності та загальності права.

В українській правовій традиції, що формувалася під впливом як місцевих звичаєвих норм, так і європейських правових доктрин, заохочувальні приписи відображали поєднання прагматичного підходу до регулювання соціальних відносин із морально-етичними цінностями громади [5, с. 361-375]. Радянський період, попри ідеологізацію та централізацію права, зберіг інститут заохочень, але переважно у формі стимулювання трудової та суспільно-політичної активності у межах соціалістичної моделі. Сучасний етап розвитку характеризується інтеграцією заохочувальних норм у систему демократичного права та врахуванням міжнародних стандартів, що, на нашу думку, відкриває нові можливості для їх ефективного застосування в умовах глобалізації та правової європейської інтеграції [1, с. 79-94].

Ефективність заохочувальних норм значною мірою залежить від механізмів їх реалізації у правовій системі. На думку ряду науковців, такі механізми включають як нормативно-правові засоби (чітке визначення умов і підстав для надання заохочення), так і організаційно-правові інструменти (процедури ухвалення рішень, повноваження уповноважених органів, контроль за їх виконанням) [6, с. 241-254]. На нашу думку, ключовим чинником дієвості є забезпечення прозорості та передбачуваності процедур, що унеможливує зловживання та забезпечує рівний доступ суб'єктів до отримання стимулюючих правових наслідків.

Психологічний і соціологічний виміри стимулювання правомірної поведінки визначаються тим, що заохочення формує у суб'єкта позитивну мотивацію, засновану не на страху перед санкцією, а на прагненні досягти бажаного результату. Дослідження соціологів права підтверджують, що у суспільствах із високим рівнем довіри до державних інституцій заохочення має значно більший вплив, ніж у країнах, де правова система сприймається як несправедлива чи корумпована [13, с. 530-548]. На нашу думку, це свідчить про необхідність поєднання правових стимулів із заходами, спрямованими на зміцнення інституційної довіри та формування позитивного іміджу правозастосування.

Серед проблем кодифікації та уніфікації заохочувальних приписів науковці виділяють їх розпорошеність у різних галузях законодавства, відсутність єдиного підходу до визначення їх змісту та юридичної природи. Це ускладнює їх системне застосування та знижує ефективність [10, с. 314-328]. Розв'язання цієї проблеми, на нашу думку, потребує розробки комплексних нормативних рішень, які б поєднували загальні принципи функціонування заохочень із галузевою специфікою. При цьому роль правової культури є визначальною: сприйняття заохочення як легітимного та справедливого інструмента можливе лише у суспільстві, де дотримання права є усталеною цінністю, а правові стимули частиною взаємної відповідальності держави та громадянина.

Досвід країн Європейського Союзу свідчить про те, що заохочувальні норми є важливим елементом правового регулювання, особливо у сферах соціальної політики, оподаткування, екологічного права та трудових відносин. Як зазначають європейські дослідники, у правових системах держав-членів ЄС заохочення нерідко поєднується з принципом субсидіарності, що дозволяє адаптувати стимулюючі механізми до конкретних соціально-економічних умов [7, с. 254-266].

Наприклад, у Німеччині та Франції широко застосовуються податкові пільги як форма заохочення інноваційної діяльності, а у скандинавських країнах стимули для роботодавців, які створюють робочі місця для вразливих груп населення. На нашу думку, універсальним є те, що заохочення розглядається не як привілей, а як інструмент досягнення публічного інтересу.

У міжнародному праві та наднаціональних правових системах заохочувальні норми функціонують переважно у вигляді механізмів підтримки та фінансового стимулювання. Європейське право містить численні приклади таких механізмів, зокрема у праві ЄС програми фінансування наукових досліджень, екологічних проєктів та трансграничної співпраці. У рамках міжнародних договорів, наприклад у сфері захисту довкілля чи прав людини, також передбачаються стимули для держав-учасниць, що сумлінно виконують взяті зобов'язання [11, с. 49-61]. На нашу думку, ця практика свідчить про те, що заохочення в міжнародно-правовому вимірі є не лише засобом мотивації, а й формою зміцнення довіри та співробітництва між суб'єктами права [6, с. 193-205].

Адаптація зарубіжного досвіду в українському праві потребує врахування як європейських стандартів, так і національної специфіки правової культури та економіч-

них реалій. На нашу думку, доцільним є використання гнучких стимулюючих механізмів, які дозволяють поєднувати матеріальні та нематеріальні форми заохочення, а також запровадження чітких процедур їх надання, що гарантують прозорість і недискримінаційність. Це сприятиме підвищенню ефективності правозастосування, посиленню мотивації громадян до правомірної поведінки та гармонізації українського законодавства з правовими системами держав-членів ЄС [4, с. 129-142].

Проведений аналіз історичних та теоретичних напрацювань дає підстави стверджувати, що заохочувальні норми є невід'ємним елементом правової системи, який пройшов складну еволюцію від привілеїв і станових переваг у давньоримському та середньовічному праві до універсальних інструментів стимулювання правомірної поведінки у сучасних демократичних державах.

Вивчення наукових підходів дозволяє констатувати, що у різні історичні періоди заохочення виконувало як регулятивну, так і соціалізаційну функцію, адаптуючись до політичних, економічних і культурних реалій. На нашу думку, ця здатність до трансформації є одним із ключових чинників його актуальності та життєздатності у сучасному правовому порядку [9, с. 324].

Ключові етапи розвитку заохочувальних норм можна визначити як формування ідей стимулювання у давньоримському праві, станове закріплення у середньовічних правових системах, універсалізація в епоху модерну, поєднання з ідеологічними цілями у радянський період та інтеграція в систему міжнародного і європейського права на сучасному етапі [3, с. 174-183]. Така періодизація, на нашу думку, не лише відображає історичну динаміку, а й дає змогу зрозуміти закономірності функціонування заохочувальних норм у різних правових культурах.

З метою вдосконалення національного законодавства доцільним є систематизація та уніфікація заохочувальних приписів, запровадження чітких критеріїв їх застосування, а також поєднання матеріальних і нематеріальних форм стимулювання. Особливу увагу слід приділити підвищенню рівня правової культури та інституційної довіри, оскільки без цих чинників ефективність заохочення істотно знижується. На нашу думку, заохочувальні норми, будучи інструментом мотивації правомірної поведінки, мають важливе значення для розвитку правової держави та становлення громадянського суспільства, адже сприяють зміцненню соціальної відповідальності, формуванню внутрішньої правосвідомості та підвищенню якості правового регулювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біленчук П. Д., Котюк В. О. Основи правознавства. Київ, 2018. 312 с.
2. Копиленко О. Л. Теорія держави і права: підручник. Київ, 2020. 400 с.
3. Кравчук В. М. Загальна теорія права. Київ, 2019. 368 с.
4. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Львів, 2021. 224 с.
5. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Харків, 2021. 656 с.
6. Alexy R. A Theory of Legal Argumentation. Oxford: Oxford University Press, 2010. 356 p.
7. Bell J., Ibbetson D. European Legal Development: The Case of Contract. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 328 p.
8. Luhmann N. Law as a Social System. Oxford: Oxford University Press, 2004. 512 p.
9. Peczenik A. On Law and Reason. Dordrecht: Springer, 2008. 364 p.
10. Rawls J. A Theory of Justice. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999. 538 p.
11. Shelepin A., Melnyk T. Incentive Mechanisms in Modern Law: Comparative Aspects. *European Journal of Legal Studies*. 2020. Vol. 12, No. 3. P. 45-61.
12. Tamanaha B. On the Rule of Law: History, Politics, Theory. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 180 p.
13. Zimmermann R. The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition. Oxford: Oxford University Press, 1996. 1241 p.